

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2025-29-1-31-39>

УДК 37.018.1:159.922.7

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4763-1673>

Іван Бех,
доктор психологічних наук, професор,
дійсний член (академік) НАПН України,
Інститут проблем виховання НАПН України
м. Київ

ВИХОВУЮЧА ДІЯЛЬНІСТЬ У РОЗВИТКУ ЗРОСТАЮЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. Теоретичні пошуки стосовно проблем виховання, які нині активно здійснюються, охоплюють широке коло аспектів виховного процесу. Пріоритет до цього часу надавався диференційованому у віковому плані змісту, розвивальним методам і формам. При цьому виховний процес залишався недостатньо концептуалізованим; він покладався лише як суб'єктна взаємодія педагога і вихованців без детального розкриття цільових етапів, що різко знижувало його ефективність. Крім того, виникали проблеми з організацією реального управління ним.

Мета статті – з'ясувати концептуальні положення виховуючої діяльності. Її завдання: дати теоретичне уявлення про процес виховання як особистісно розвивальну суб'єкт-суб'єктну взаємодію; сформулювати структурну модель виховуючої діяльності; розкрити мету і зміст вичленених у моделі функціональних параметрів. Для досягнення мети статті використано метод порівняльного аналізу виховної феноменології, пояснювально-системний метод (стосовно структури виховуючої діяльності), метод лінгвістичного конструювання (у змістовому представленні функціональних параметрів).

У статті виховний процес розглядається як єдність виховної діяльності, яку реалізує педагог, і виховуючої діяльності (ВД), суб'єктами якої виступають вихованці. Основна увага надається якраз останній. Для більшої логічної впорядкованості виховуючої діяльності вона простежується в основних функціональних параметрах.

1. Розвивальна функція ВД. Мотивами такої діяльності виступатимуть безкорислива відданість народу, Батьківщині, державі, прагнення приносити користь нації.

2. Сенсоціннісна функція ВД. Зростаюча особистість функціонує в аксіологічній сфері як накопичувач, носій і транслятор духовних надбань.

3. Методологічна функція ВД. Виховуюча діяльність розгортається як метапринцип у статусі відповідного проєкту.

4. Діалогічна функція ВД. Ця функція забезпечує міжособистісну відкритість, готовність до сприйняття суджень і емоційних переживань відносно певних стосунків.

5. Психоптимізувальна функція ВД. Пов'язується з опорою на позитивні емоції радості як показника внутрішнього благополуччя вихованця.

Ключові слова: виховуюча діяльність, діалогічна функція, знакова функція, методологічно-стратегічна функція, психоптимізувальна функція, розвивальна функція, сенсоціннісна функція.

© Іван Бех, 2025

Вступ. У широкому розумінні виховання пов'язується з досить наукомісткою категорією взаємодії. Виховна співдія є послідовною зміною стану вихованців, джерелом їхнього духовного збагачення. У процесі виховної взаємодії виникають нові виховні можливості, якими не володіли вихованці. Ці можливості в особистісному розвитку вихованців реально функціонують як ХОЧУ і МОЖУ. Якраз за бажанням (хотінням) відкривається сфера духовних цінностей, які мають бути втілені у відповідні вчинки й поведінку.

На думку відомої української психологині О. Кононко, «ефективність процесу виховання визначається ступенем реалізації вихователем особистісно орієнтованого підходу до вихованця, здатністю педагога приймати в конкретній життєвій ситуації доцільні рішення, збалансовувати цілеспрямований характер виховного процесу з його самокерованістю» [4, с. 87].

Більш емоційно «зігріваючою» категорією, ніж взаємодія, виступають виховні стосунки. Особливість останніх полягає в тому, що вони є значущими не тільки для вихованця, а й для вихователя, оскільки впливають на його ставлення до педагогічної праці, яка в одних випадках приносить йому радість, задоволення, а в інших – стає безрадіним обов'язком, що призводить до стану емоційного вигорання. «Для формування різнобічно розвиненої особистості, – наголошує педагогиня К. Чорна, – потрібна педагогічно доцільна, сконструйована на основі нових виховних технологій, гуманізована система виховання» [4, с. 86].

Вона й має надавати виховним стосункам гуманістичної спрямованості, визначаючи сутність і форму виховної діяльності. Тож чим педагогічно доцільніші стосунки, чим більше вони гуманізовані, тим більшою мірою вони виховні.

Загальноприйнято, що основою процесу виховання вважається метод виховання. Він є основним інструментарієм забезпечення цілісності й послідовності виховного процесу, взаємозв'язку завдань і результату виховної діяльності. У суголосному виховному процесі превалюють методи переконання, поетапного сходження до духовних цінностей, розвивального діалогу. Цінність кожного із цих методів визначається не зовнішньою формою виразу, а його внутрішнім впливом, що залежить від ступеня адекватності виховних дій педагога внутрішній позиції вихованця, його готовності розгорнути ціннісний рефлексивний аналіз.

Провідна українська педагогиня А. Бойко вважає, що вибір методів залежить від низки факторів: мети виховання, його змісту, вікових та індивідуальних особливостей вихованців, рівня згуртованості класного колективу, та головне, – від професійної компетентності вихователя».

Мета та завдання. Мета статті – з'ясувати концептуальні положення виховуючої діяльності.

Відповідно до мети визначимо низку завдань.

1. Дати теоретичне уявлення про процес виховання як особистісно розвивальну суб'єкт-суб'єкту взаємодію.
2. Сформулювати структурну модель виховуючої діяльності.
3. Розкрити мету і зміст вичленених у моделі функціональних параметрів.

Методи дослідження. Для досягнення мети статті використано метод порівняльного аналізу виховної феноменології, пояснювально-системний метод (стосовно структури виховуючої діяльності), метод лінгвістичного конструювання (у змістовому представленні функціональних параметрів).

Результати дослідження. Надання природній спонтанній активності зростаючої особистості певної цільової спрямованості є головною умовою її розвитку. При цьому необхідно виходити з твердження, згідно з яким такого рівня спрямованість передбачає іншу особу, зокрема вихователя. Він означену ціль у прикладному сенсі об'єктивує у формі виховної діяльності, під дією якої в зростаючої особистості розгортається своєрідна виховуюча діяльність (ВД). Якраз у процесі її виникають і відбуваються певні особистісні зміни вихованця. Для більшої логічної впорядкованості розглянемо її в основних функціональних параметрах.

1. Розвивальна функція ВД.

Виховуюча діяльність зростаючої особистості має бути вільною, тобто детермінованою внутрішніми спонуками і до того ж не вузько утилітарними, а вищого рівня цінностями. Мотиваторами такої діяльності виступатимуть безкорислива відданість народу, Батьківщині, державі, прагнення приносити користь нації.

Загалом мета виховуючої діяльності, зважаючи на вище наголошене, – перетворення зростаючої особистості за «образом добра». Цей образ і мусить складати її Я-духовне. Інакше кажучи, у душі такої особистості постійно має звучати мелодія добра.

За відсутності такої мотивації виховуюча діяльність виступатиме більш чи менш виразним примусом зі станом вимушеності й зовнішнього тиску.

2. Сенсоціннісна функція ВД.

У виховуючій діяльності зростаюча особистість потрапляє в нову, незвичну для неї аксіологічну сферу як визначальну в житті, і цим її віковий етап кардинально відрізняється від інших. Тут вона і накопичувач, і носій, і ретранслятор духовних надбань. У такому вищому значенні зростаюча особистість уособлює себе як ціннісний першопроходець. У її внутрішньому світі важливе місце займатимуть категорії добра і зла, які існують одночасно, а відтак між ними виникають певні відносини боротьби чи співіснування. Тож вона щодо них має зайняти суспільно значущу позицію. Остання це результат і напруженого духовного саморозмірковування. Зростаюча особистість має дійти до сакральної формули, згідно з якою зло – це недостача добра, а зменшення ж добра є зло. Цим світоглядним механізмом вона й мусить вибудовувати свою особистісну стратегію. Остання набуватиме практичної дієвості, коли відповідні знання подаватимуться в порівнянні, щоб добро від зіставлення зі злом набувало більшої цінності саме через два способи поведінки.

Таким рівнем розмірковування має розпочинатися етап постійного введення зростаючої особистості у виховуючу діяльність.

3. Методологостратегічна функція ВД.

Виховна модернізація, яка виходить із певних структурних (покомпонентних) методичних прорахунків, приречена на невдачу, оскільки не опирається на цілісне сутнісне методологічне підґрунтя. У кращому випадку будуть більш інтенсивно використовуватися частково один чи декілька компонентів, причому які до того ж покладаються ізольовано поза їхньою єдністю. Така пошукова ситуація не буде характеризуватися стабільністю, тож неодмінно виникатимуть нові процесуальні ускладнення, незважаючи на загальну активізацію наявної виховної структури.

Звернення до положень методологічного рівня передбачає створення ідей, які покладаються в основу принципів як загальнонаукових конструктів. Відомо, що кожен принцип – це пояснювальний метазасіб (у такому разі ним виступає виховуюча діяльність у статусі відповідного проекту), який об'єктивується в системі виховуючих функцій.

При цьому зростаюча особистість на достатньому рівні має досягнути їх як свідомо, так і позитивно емоційно. Це головна умова продуктивності виховуючої діяльності, хоча розвивальні функції й відмінні за своєю складністю, а отже, і трудністю оволодіння, що вимагає диференційованого підходу до них. Відтак кваліфікація вихованців у реалізації означених функцій – головний показник їхньої успішності.

4. Діалогічна функція ВД.

Виховуюча діяльність у своїй розвиненій формі є по-справжньому гуманістичною. Для такого типу взаємин немає іншого шляху, окрім діалогу. Вступити в діалог – означає бути відкритим щодо іншої особистості, тобто готовим до глибокого сприйняття її думок і переживань, до стосунків, що забезпечують значущі зміни. При цьому в принципі неможлива діалогова маніпуляція.

Однак зростаюча особистість далеко не завжди спрямована на діалогову комунікацію, оскільки це більш генетично пізнє соціальне утворення, яке в неї слід спрямовано формувати. В іншому випадку можна чути думку, що діалог не життєздатний, що це марнування часу. Перевагою діалогової взаємодії є те, що в ній суб'єкт максимально активний; тут не можлива його апатія і мовчазність. Тому у виховному плані важливо, щоб екзистенційний досвід зростаючої особистості не формувався в межах антидіалогу, за якого вона не є повноцінним володарем своїх духовно-моральних надбань, оскільки виявляється невпевненою в собі. А це означає, що така особистість не спроможна відстояти власну світоглядну позицію й утвердження в ній.

Діалогове спілкування постає там, де виникають духовно-ціннісні проблеми, які існують як на рівні суспільства, так і окремої особи. Вона ж, використовуючи критичне мислення, займає справжнє загальнозначуще місце у своєму житті як його суб'єкт. А це означає, що особистість здатна змінити певні обставини, що заважають подальшому прогресивному рухові.

У контексті сутності виховуючої діяльності важливим видається діалог, кінцевою метою якого є переконання. За ним стоїть питання згоди чи незгоди з переконанням, що виражається одним із суб'єктів, які спілкуються. Цей процес пов'язується з обов'язковим розгортанням суджень вихованця як суб'єкта виховуючої діяльності щодо важливості певної духовної цінності, оцінки її необхідності. У цьому плані виховуюча діяльність – це система духовно-моральних суджень у жорсткій алгоритмічній послідовності. У цих судженнях не повинно бути суперечностей: вони мусять бути зрозумілими і неспростовними, тяжіти до образності й витонченості форми.

Усе вище викладене дозволяє сформулювати фундаментальне положення, згідно з яким виховуюча діяльність ґрунтується на інтерактивному типі діалогу, що тяжіє до рефлексивних взаємин і рефлексивного досвіду виховання.

5. Знакова функція ВД.

Ми маємо відповісти на запитання – якою має бути зростаюча особистість, що окультурилась у виховній діяльності, у її організаційно-змістовій і емоційно-почуттєвій своєрідності? Тут передусім важливим є «водорозділ», який має внутрішньо поставити вихованець між своїм звичним соціальним буттям і виховуючою діяльністю, у яку він входить.

Річ у тім, що ця звичаєвість викликає досить неприємні емоційні переживання, оскільки така природа людини: вона завжди «гостро» реагує на нову ситуацію. Вихованець, таким чином, повинен узгодити свою життєву історію із цією новою соціальною дійсністю. Він має не тільки зберегти свій додіяльнісний ціннісний статус, а й примножити його в активних різновидах, які слід сповна опанувати.

При цьому вписування зростаючої особистості у виховуючу діяльність супроводжується нормативно змістовими і комунікативними параметрами як соціальними вимогами, до яких вона з найменшими психологічними зусиллями адаптується. Це явище передусім стосується тих способів мислення (розмірковування), які зростаюча особистість попередньо набула, і тих, що кваліфікують її як реалізатора виховуючої діяльності. Зрозуміло, що і минулі емоційні реагування відтепер опредмечуються новим змістом, набуваючи в результаті цього більш виразної витонченості й забарвленості.

У результаті таких внутрішніх трансформацій вихованець стає суб'єктом виховуючої діяльності – це знак того, що він здатний свідомо й вільно зайняти центральну етичну позицію бути готовим до безкорисливої допомоги іншим.

І що важливо, навіть коли вихованець як суб'єкт виховуючої діяльності за щось ображається на ровесника, він не відмовляє йому в допомозі, знаючи, якою ціною дісталосся йому (вихованцеві) певне знання чи вміння.

У такому значенні виховуюча діяльність по-справжньому стає вчинковою, точніше вчинковим способом життя особистості на певному її віковому етапі. Якраз її життя у вчинку і через вчинок кардинально змінює погляд на світ, зростаюча особистість стає ціннісно причетною до нього, до його великих і малих проблем.

6. Психоптимізувальна функція ВД.

Виховуюча діяльність – це особлива широкоохоплювальна ситуація, у якій зростаюча особистість учиться підпорядковувати різні конкретні міжособистісні впливи основній розвивальній меті. І тут важливо, щоб ця велика мета, що розгортається в тривалому часі, була провідною й чинила стримуючі запобіжники для прояву другорядних за значущістю спонукань.

Такого роду перипетії неодмінно супроводжуються емоційними переживаннями. Тож бажано, щоб у кінцевому результаті на перший план виступала емоція радості як головний душевний інструмент, що є показником внутрішнього благополуччя особистості. Це не означає, що в зростаючій особистості в процесі виховуючої діяльності не повинно бути місця переживанням розпачу, суму, незадоволення.

Однак оптимально продуктивним явищем буде ситуація, коли радість, так би мовити, покриватиме ці деструктивні емоційні утворення. Таким чином, опертя на переживання радості має виступити головною умовою успішного протікання виховуючої діяльності.

Уточнимо, що тільки радість від схвалення за результат певної дії здатна сприяти особистісному зростанню вихованця. У іншому випадку він може стати жебраком похвали (якщо хвалять лише його як такого), а це шлях до примітивної слави. Є великий сенс у судженні, коли я радію похвалам достойної людини, то чому мені не вважати, що я радію зростанню в ній добра.

У виховуючій діяльності не є винятком і конфліктні ситуації. Тоді необхідно орієнтуватися на таке: щоразу, коли особистість ображається через чийсь провину, нехай негайно зверне увагу на власні недоліки. Подумавши про це, вона швидше забуде про свій гнів, і наступить душевний спокій.

Обговорення. Виховний процес як проблема концентрував спрямовані теоретичні уявлення, які формувалися протягом значного історичного періоду. При цьому в процесі

такого осмислення переважала думка непересічних персоналій, які й задавали не лише певні наукові позиції, а й нав'язували свій спосіб мислення. Останній підхоплювався когортами дослідників, які у своїх концептуальних висновках усе ж не виходили за задані наукові межі згаданих персоналій.

Адже важко було протиставити певну ідею, яка не вписувалася б у загальнодіючі педагогічні канони, і рекомендувати її для використання в широкій виховній практиці. Тож вона виявилася досить консервативною і принципово не сягала тих чи інших цілісних інновацій. Такий реальний стан вільно чи невільно піднімався в ранг освітньої класики, що значно гальмувало загальний продуктивний рух у цій сфері.

Констатувальний аналіз, який періодично проводився, фіксував значні прогалини у вихованні молодого покоління. І тоді говорили або про недопрацювання батьків, або недостатню ефективність дій педагогів як вихователів. Річ у тім, що у виховній сфері, яка має справу з особистістю, з її внутрішнім світом, розбіжність між науковим осягненням цієї реальності, особливо у формі певних закономірностей, і адекватним методичним оснащенням призводить до виражених розвивальних криз.

Загалом процес виховання тяжів до описовості, а значить, сутнісна глибина його була недостатньою. Часто мова його виявлялася метафоричною, або запозичувалася з інших наукових галузей. Тож ніхто й не мріяв про те, щоб педагогіку виховання наблизити до точних наук, з їхніми поняттями, законами, функціями, алгоритмічними (логічними) процедурами. Ось ця площина професійної узагальненості (абстрактності) й породжувала суттєві перепони в системі «педагог – зростаюча особистість». Так, педагог кваліфікувався лише як носій суспільного досвіду, який організовує свою діяльність на основі зворотної інформації про її результативність. Однак під таке визначення підпадає будь-яка освічена людина.

Тож слід створити системну модель діяльності педагога, щоб, по-перше, її сформулювати, а по-друге, успішно реалізувати її в професійній практиці. За означеного традиційного уявлення про педагога формувалася саме така думка про його ефективність. Іншого способу відтак не було. Та чи не доцільніше було б вести мову про професійну педагогічну ефективність у контексті результативності діяльності безпосередньо зростаючої особистості, її розвивального рівня, можливостей і цілепокладань? У пропонованій статті й є намагання ліквідувати цю наукову прогалину.

Висновки. Виховуюча діяльність, яку ми розкрили в першому наближенні в її основних функціях, має стати школою становлення зростаючої особистості. Ця діяльність повинна бути гармонійно узгоджена з іншими видами діяльності в кожному віковому

періоді. У результаті цього відбуватиметься запозичення головних здобутків у цілісну картину різнобічного розвитку вихованців.

Список використаних джерел

1. Бех І.Д. Особистість у сяйві духовності: монографія. Київ–Чернівці: «Букрек», 2021. 244 с.
2. Вісенте Хао Чин. Про освіту. Освіта без страху і порівняння. Київ, 2021. 208 с.
3. Духовність особистості: методологія, теорія і практика : збірник наукових праць / Гол. ред. Г.П. Шевченко. Вип. 3(96). Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. 292 с.
4. Енциклопедія освіти /Акад. пед. наук України; відповід. ред. В.Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
5. Мак-Дауелл Дж., Вільямс Т. Слово, що будує стосунки / перекл. О. Назаренко. Редакція : Филипчук С.В., Наконечний П.В. Видавець : Україна для Христа. 2008.
6. Мариновська О.Я. Педагогічна інноватика & Менеджмент інновацій : навч.-метод. посіб. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2019. 504 с.
7. Онищенко В.Д. Фундаментальні педагогічні теорії : монографія. Львів : Норма, 2014. 356 с.

References

1. Bekh, I.D. (2021). *Osobystist u siaivi dukhovnosti* [Personality in the radiance of spirituality:]. Kyiv–Chernivtsi: «Bukrek».
2. Vicente Hao Chin. (2021). *Pro osvitu. Osvita bez strakhu i porivniannia* [On education. Education without fear and comparison].
3. Shevchenko, H.P. (Ed.). (2020). *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka* [Spirituality of the individual: Methodology, theory and practice]. Vol. 3(96). Sievierodonetsk: Vydavnytstvo SNU im. V. Dalia.
4. Kremen, V.H. (Ed.). *Entsyklopediia osvity* [Encyclopedia of Education]. Kyiv: Yurinkom Inter, 2008.
5. Mak-Dauell, Dzh., & Viliams, T. (2008). *Slovo, shcho buduie stosunky* [The word that builds relationships] (translated by Nazarenko, O.). Vydavets: Ukraina dlia Khrysta.
6. Marynovska, O.Ya. (2019). *Pedahohichna innovatyka & Menedzhment innovatsii* [Pedagogical Innovation & Innovation Management]. Ivano-Frankivsk: Misto NV.
7. Onyshchenko, V. D. (2014). *Fundamentalni pedahohichni teorii* [Fundamental Pedagogical Theories:]. Lviv: Norma.

Ivan Bekh,

*Full member (Academician) of the NAES of Ukraine,
Doctor of Sciences in Psychology, Professor,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
(Kyiv, Ukraine)*

EDUCATIONAL ACTIVITY IN THE DEVELOPMENT OF A GROWING PERSONALITY

Abstract. *Theoretical searches into the problems of education, currently being carried out, cover a wide range of aspects of the educational process. So far, priority has been given to age-differentiated content, developmental methods, and forms. At the same time, the educational process remained insufficiently conceptualized. It was assumed only as a subjective interaction between teachers and students without a detailed disclosure of the target stages, which sharply reduced its effectiveness. Moreover, problems arose with the organization of its real management.*

In the article, the educational process is considered as the unity of educational activity, which is implemented by the teacher, and educational activity (hereinafter referred to as “EA”), the subjects of which are the students. The main focus is on the EA. For greater logical orderliness of educational activity, it is traced in the main functional parameters.

1. The developmental function of the EA. The motives of such activity will be selfless devotion to the people, the Homeland, the state, and the desire to benefit the nation.

2. *The sensory-cognitive function of the EA. The growing personality functions in the axiological sphere as an accumulator, carrier, and broadcaster of spiritual achievements.*

3. *The methodological function of the EA. Educational activity is developed as a meta-principle within the context of a corresponding project.*

4. *The dialogical function of the EA. This function promotes interpersonal openness, facilitating readiness to perceive judgments and emotional experiences related to specific relationships.*

5. *The psycho-optimizing function of the EA. It is associated with a reliance on positive emotions, such as joy, as an indicator of students' internal well-being.*

Keywords: *educational activity, dialogical function, symbolic function, methodological-strategic function, psycho-optimizing function, developmental function, sensory-cognitive function.*

Стаття надійшла до редакції 02.08.2025
Стаття прийнята до публікації 15.08.2025